

La història econòmica de l'Espanya contemporània fins a la guerra civil: principals aportacions¹

per Rafael Aracil i M. García Bonafé

1. Economia senyorial i crisis de subsistències

L'únic historiador que ha formulat un model global de l'economia castellana de l'antic règim és Gonzalo Anes.² Aplicant, com afirma ell mateix, «*el modelo macroeconómico clásico de distribución de la renta que, como es bien sabido, puede ser considerado como un modelo de desarrollo económico*», estudia les transformacions operades en l'agricultura castellana a través de diferents variables: població, preus, producció, intercanvis i rendes. Les investigacions dutes a terme per G. Anes, seguint el model establert per Ernest Labrousse per a analitzar el funcionament de l'economia francesa durant l'antic règim, permeten l'establiment de determinades conclusions, respecte a l'economia senyorial castellana, que poden resumir-se en els següents punts: 1) augment general i desigual de la població en les distintes zones geogràfiques de l'estat, aguditzant-se les diferències demogràfiques entre el centre i la perifèria. No obstant, els avenços demogràfics no poden ésser considerats revolucionaris, ja que es realitzaren adaptant-se a l'economia de l'antic règim; 2) predomini de la producció cerealícola en valor i extensió, encara que s'introdueixin i estenguin nous conreus; 3) augment de la producció agrícola com a efecte, sobretot, de l'extensió de conreus a terres marginals, el que va determinar —en absència de tècniques millors— el descens dels rendiments mitjans per unitat de superfície sembrada i l'absorció, per part del sector agrari, d'un major contingent de població; 4) increment dels preus agrícoles que afavorí, especialment, nobles i eclesiàstics que percebien rendes i delmes. Els delmes recaptats augmentaren en proporció directa a l'elevació de les quantitats collides; 5) la renda agrària tendí a augmentar al ritme en què ho féu la demanda de terres; 6) l'augment de la massa de delmes i de la renda de la terra percebuda en espècie incrementà l'oferta de

1. El present treball es publica també, amb modificacions, en anglés, a «The Journal of European Economic History». Aquesta revisió bibliogràfica és selectiva i pretén, únicament, donar a conèixer, estructurant-les en temes amplis, les principals aportacions realitzades en els darrers anys. Per a una visió més detallada vegeu Rafael ARACIL i M. GARCÍA-BONAFÉ (eds.), *Lecturas de historia económica de España* (Vilassar de Mar, Oikos-Tau S.A. 2 vols. 1976-77), II, ps. 379-471; José M.ª JOVER ZAMORA, *El siglo XIX en la historiografía española contemporánea (1939-1972)*, ps. 9-151 dins *El siglo XIX en España: doce estudios* (Barcelona, Planeta, 1974); Juan J. LINZ, *Cinco siglos de historia española: cuantificación y comparación*, ps. 165-273, dins *Las dimensiones del pasado. Estudio de historia cuantitativa* (Madrid, Alianza 1974); Juan J. LINZ, *Cinco siglos de historia española: cuantificación y comparación*, ps. 165-Universidad, 1974). Per al període Restauració-franquisme *vid.* Joseph HARRISON, *Spanish Economic History: From the Restoration to the Franco Regime*, de propera publicació a «Economic History Review».

2. *Las crisis agrarias en la España moderna* (Madrid, Taurus, 1974²).

productes agrícoles als mercats. Darrerament, Àngel García Sanz,^{2bis} seguint els plantejaments de G. Anes, s'ha ocupat també de l'economia senyorial de l'antic règim en un estudi de la societat rural castellana centrat, especialment, en terres segovianes.

Per altra banda, en l'economia espanyola de l'antic règim, les fluctuacions cícliques i estacionals aguditzades per les males collites provocaren crisis violentes; sobre llur freqüència se'n troben manifestacions abundants encara que, de moment, no se'n tingui encara un coneixement profund. D'entre els aldarulls urbans que provocaren és, sens dubte, el d'Esquilache el que ha rebut una atenció més gran. Per a Pierre Vilar,³ l'origen de les revoltes es troba en les crisis econòmiques típiques de l'antic règim que susciten escassetats i fam i que revelen en definitiva la imatge de la lluita de classes a l'Espanya de les Llums, així com les contradiccions entre estructures municipals i exigències populars. Segons Laura Rodríguez,⁴ que segueix els plantejaments teòrics d'Edward P. Thompson, en els aldarulls de 1766 es donen factors exclusius com el canvi en la política de grans, o sigui, el que el mateix Thompson defineix com la «mort de l'antiga economia moral d'abastament» i el pas al model de lliure comerç. A part d'altres treballs sobre el tema,⁵ mereix especial atenció l'examen de les revoltes populars valencianes de la primavera de 1766 realitzat per José Miguel Palop,⁶ qui, a més de considerar-les com a típics *food riots*, ressalta la seva original fesomia antisenyorial.

La desintegració de l'«economia moral» de l'antic règim es realitzà, no obstant, a Espanya a través d'un lent i dilatat procés que afavorí la persistència de les crisis de subsistències durant el segle XIX, crisis que han estat estudiades per Nicolás Sánchez-Albornoz.⁷ Un altre problema, connectat amb el tema que ens ocupa, és el de la renda agrària, l'anàlisi de la qual, fins ara, ha estat descurat empíricament i teòricament; cal citar, no obstant, Antonio Domínguez Ortiz,⁸ que quantifica els ingressos episcopals, i Miguel Artola.⁹ Un treball d'úl-

2 bis. A. GARCÍA SANZ, *Desarrollo y crisis del antiguo régimen en Castilla la Vieja. Economía y sociedad en tierras de Segovia 1500-1814* (Madrid, Akal, 1977).

3. El «Motín de Esquilache» y las «crisis del antiguo régimen», «Revista de Occidente», núm. 107 (febrer de 1972), ps. 199-249.

4. El motín de Madrid de 1766, «Revista de Occidente», núm. 121 (abril de 1973), ps. 24-29; a més, de la mateixa autora, *Los motines de 1766 en provincias*, «Revista de Occidente», núm. 122 (maig de 1973), ps. 183-207.

5. G. ANES, *Antecedentes próximos del motín contra Esquilache*, «Moneda y crédito», núm. 128, març 1974, ps. 219-224; Irene CASTELLS, *Els rebomboris del pa de 1789 a Barcelona*, «Recerques» núm. 1 (1970), ps. 51-77.

6. *Hambre y lucha anti feudal. Las crisis de subsistencias en Valencia (siglo XVIII)* (Madrid, Siglo XXI, 1977); vegeu també la seva documentada anàlisi dels preus valencians, *Fluctuaciones de precios y abastecimiento en la Valencia del siglo XVIII*, Institución Alfonso el Magnánimo (València 1977).

7. *Las crisis de subsistencias de España en el siglo XIX* (Rosario, Instituto de Investigaciones Históricas, 1963); *España hace un siglo: una economía dual* (Barcelona, Ed. Península, 1968). Reeditada a Alianza Universidad (Madrid 1977), amb correccions.

8. *Las rentas episcopales de la Corona de Aragón en el siglo XVIII*, ps. 13-43 de J. NADAL i G. TORTELLA eds., *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea* (Barcelona, Ariel, 1974).

9. *Propiedad, asignación de recursos y distribución de rentas en la agricultura del antiguo régimen*, «Estudios de historia social», any I, núm. 1 (abril-juny 1977), ps. 11-53; el mateix Artola dirigeix el treball col·lectiu del Grupo 75, *La economía del antiguo régimen*.

tima hora del mateix M. Artola, juntament amb A. M. Bernal i J. Contreras, s'ocupa del rendiment dels latifundis, i de l'evolució d'aquestes explotacions entre el segle XIII i el XX a Andalusia.^{9bis}

2. Agricultura i arrencada industrial

L'historiador francès Pierre Vilar ha realitzat una profunda investigació sobre Catalunya¹⁰ en la qual analitza les complexes qüestions de l'economia rural i el progrés del capital comercial, però sempre en la mesura que puguin descobrir una història més àmplia: la de l'«originalitat social d'una regió», com ell mateix afirma. En la seva obra, Vilar revela els mecanismes de l'arrencada catalana del segle XVIII: el fort creixement demogràfic entre 1715 i 1735, afavorit pels baixos preus dels cereals, es traduí en un descens dels sous agrícoles i en un augment dels beneficis del senyor, juntament amb una elevació de la producció i dels rendiments agraris. L'alça de beneficis afectà especialment la viticultura que gaudia d'una forta demanda externa. Una part considerable d'aquests ingressos agrícoles foren canalitzats, a través de la burgesia barcelonina, cap a les activitats mercantils. No obstant, cap a mitjan segle, el desequilibri entre població i recursos, a causa de la reducció del conreu de cereals en benefici de la vinya, provocarà una crisi demogràfica que es traduirà, vint anys més tard, quan les classes delmades per la crisi entrin en el mercat de treball, en una considerable reducció de l'oferta de mà d'obra rural i, per això, en un augment dels salaris, una disminució de les rendes i una orientació dels capitals cap a la fabricació d'indianes. El comerç colonial, iniciat arran de les guerres amb Anglaterra, reforçarà l'acumulació agrària i es conjugarà amb el mercat interior per a possibilitar la primera arrencada catalana, el «temps creador» de la indústria cotonera.¹¹ No obstant, el teixit de la societat catalana no és uniforme i les transformacions agràries no abracen tota la seva geografia, en ella s'entremescen tres tipus diferents de producció: el de la muntanya pobra o «deserts-fronteres», estancada i de formes tradicionals de vida; el de l'agricultura intensiva i comercialitzada dels voltants de Barcelona; i, entre les dues zones, un enclavament intermig on la coexistència i la lluita entre velles i noves estructures és la dominant. Cadascuna d'aquestes zones respondrà, o no, de manera molt diversa a l'impuls industrialitzador.

La «renta nacional» de la Corona de Castilla (Universidad Autónoma de Madrid 1977), on s'intenta una quantificació del volum i la distribució de la renda.

9 bis. M. ARTOLA, A. M. BERNAL i J. CONTRERAS, *El latifundio. Propiedad y explotación*, s.s. XVIII-XX (Madrid, Ministerio de Agricultura, Servicio de Publicaciones Agrarias, 1978).

10. *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals* (Barcelona, Edicions 62, 1964-68), 4 volums. *vid.* III, *Les transformacions agràries del segle XVIII català*, i IV, *La formació del capital comercial*.

11. *Vid.* el suggestiu article del mateix P. Vilar, *La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrencada i un destí*, «Recerques», núm. 3 (1974), ps. 7-22, on constata la importància del sector cotoner en la industrialització catalana, la qual cosa l'apropa al cas britànic, i crida l'atenció sobre el fet que una economia que, encara en 1900, es basa en el cotó, és una economia endarrerida.

Una anàlisi microeconòmica d'algunes explotacions en diverses comarques catalanes ha estat realitzada recentment¹² utilitzant documentació privada, única forma possible, en ocasions, de reconstrucció de la història agrària. En els treballs alludits es precisen alguns elements apuntats per Vilar quant a producció, rendiments i conreus entre els segles XVII i XIX.

Per altra part, Ramon Grau i Marina López¹³ han subratllat el dèbil volum de capital inicial invertit en les primeres fàbriques d'indianes, coincidint els seus resultats amb les tesis de S. Kuznets, confirmada per S. D. Chapman respecte al model britànic, sobre la inexistència d'un capital fix considerable en les primeres etapes industrialitzadores. Des d'una altra perspectiva, Roger Alier¹⁴ ha ofert l'evolució completa d'un establiment de fabricació d'indianes.

Sobre el problema del mercat colonial és imprescindible la consulta de les actes del I Col·loqui d'història econòmica d'Espanya.¹⁵ En elles C. Martínez Shaw¹⁶ afirma la plurivalència de les relacions entre les primeres manufactures i el comerç colonial; A. García-Baquero¹⁷ demostra com el comerç ultramarí, a través de les exportacions del port de Barcelona, fou un factor d'acumulació que permeté el desenvolupament de la indústria tèxtil, paperera i barretaire; Miquel Izard¹⁸ analitza les conseqüències que, sobre el tràfic mercantil amb les colònies, tingueren la llarga sèrie de conflictes bèl·lics que Espanya mantingué amb les potències europees entre 1778 i 1812; i, finalment, Josep Fontana¹⁹ posa al descobert les diferències bàsiques entre les exportacions gaditanes, centrades en productes industrials estrangers, i les catalanes, basades en una producció local, la qual cosa possibilitava un major marge d'acumulació i unes transformacions més positives. El mateix autor²⁰ havia estudiat ja les modificacions del comerç exterior espanyol i l'impacte de la pèrdua del mercat continental americà en relació amb la crisi de l'economia de l'antic règim.

El tema del comerç colonial gaudirà ha estat tractat en amplitud i profunditat

12. Ens referim als següents treballs: E. SERRA I PUIG, *Consideracions entorn de la producció i la productivitat agràries de la Catalunya del segle XVIII*; Esteban CANALES, *Sobre producció a la comarca de la Selva: les torres de Cartellà, 1616-1895*; Elisa BADOSA I COLL, *El desenvolupament de tres explotacions agrícoles al segle XVIII*; Assumpta SOPEÑA, *Unes reflexions sobre la producció i els rendiments de dues finques agrícoles de la Baixa Noguera al segon terç del segle XIX*; Ramon GARRABOU, *Cultius, collites i rendiments a la Segarra i Alt Anoia: els comptes d'unes finques de Guissona, Sant Martí i Castellfollit de Riubregós (1847-1869)*. Tots ells a «Estudis d'Història Agrària», núm. 1 (Barcelona, Curial, 1978), secció III, ps. 117-280.

13. *La manufactura catalana del segle XVIII*, «Recerques», núm. 4 (1974), ps. 19-57.

14. *La fàbrica d'indianes de la família Canals*, «Recerques», núm. 4 (1974), ps. 59-91.

15. Editades per J. NADAL i G. TORTELLA amb el títol, ja citat a la nota 8, *Agricultura, comercio colonial...*

16. *Los orígenes de la industria algodonera catalana y el comercio colonial*, en J. NADAL i G. TORTELLA, *op. cit.*, ps. 243-267.

17. *Comercio colonial y producción industrial en Cataluña a fines del siglo XVIII*, en *idem.*, ps. 268-294.

18. *Comercio libre, guerras coloniales y mercado americano*, en *Idem.*, ps. 295-321.

19. *Comercio colonial e industrialización: una reflexión sobre los orígenes de la industria moderna en Cataluña*, en *Idem.*, ps. 358-365.

20. Josep FONTANA, *Colapso y transformación del comercio exterior español entre 1792 y 1827*, «Moneda y Crédito», núm. 115 (desembre 1970), ps. 3-23.

per A. García-Baquero.²¹ Aquest mateix autor i A. M. Bernal²² s'ocupen de l'activitat mercantil sevillana a partir dels expedients de fallides de les cases comercials, plantejant una sèrie de qüestions i reflexions sobre el capital comercial. Els autors anuncien una segona etapa en la investigació que tractarà amb profunditat l'estructura econòmica i social dels orígens i desenvolupament del primer capitalisme espanyol connectat amb el monopoli comercial.

L'obra de Pierre Vilar sobre Catalunya tingué un influx positiu en la historiografia espanyola. Una bona mostra d'això són els treballs de Jaime García-Lombardero,²³ Antonio Miguel Bernal,²⁴ E. Fernández Pinedo²⁵ i, més recentment, P. Fernández Albadalejo.²⁶ El primer d'ells tracta de descobrir els factors essencials que han contribuït a l'estancament i endarreriment econòmic gallec dels segles XIX i XX, explicable a partir de la situació econòmica del set-cents. Antonio M. Bernal analitza la transformació de la propietat agrària andalusa en el pas de l'antic al nou règim a través de tres moments culminants del segle XIX: 1837-38, decrets sobre senyorijs i desamortització eclesiàstica; 1855-56, desamortització civil; 1868-73, accés de la burgesia al poder polític i liquidació dels processos anteriors. Respecte al País Basc, el tema de la transició al capitalisme és encara més interessant ja que el seu creixement econòmic ha estat un fet clau en el desenvolupament espanyol del segle XX; no obstant, la bibliografia existent no ha confirmat tal interès. Fernández Pinedo mostra l'evolució de l'economia basca a través d'un període de temps ampli, i Fernández Albadalejo analitza les transformacions rurals que, des de 1766, condueixen Guipúscoa a la fase final de l'antic règim en 1833.

3. Revolució burgesa: règim senyorial, hisenda i desamortitzacions

A l'estat espanyol, així com a d'altres estats europeus, les diferències entre els distints règims senyorials existents són profundes. Aquest fet hauria d'orientar les investigacions, tant sobre la feudalitat com sobre la forma de realització de la revolució burgesa. No obstant, de moment, hi ha molt pocs treballs en aquest sentit;²⁷ continua essent encara, pel que fa a l'abolició del règim senyorial

21. *Comercio colonial y guerras revolucionarias* (Sevilla, Publicaciones de la Escuela de Estudios Hispanoamericanos, 1972).

22. Antonio M. BERNAL i A. GARCÍA-BAQUERO, *Tres siglos del comercio sevillano (1598-1868). Cuestiones y problemas*, Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, Sevilla 1976. Inclou un bon estat de la qüestió historiogràfic sobre els aspectes comercials sevillans i espanyols en ps. 15-51.

23. *La agricultura y el estancamiento económico en Galicia en la España del antiguo régimen* (Madrid, Siglo XXI, 1973).

24. *La propiedad de la tierra y las luchas agrarias andaluzas* (Barcelona, Ariel, 1974).

25. *Crecimiento económico y transformaciones sociales del País Vasco 1100/1850* (Madrid, Siglo XXI, 1974).

26. *La crisis del antiguo régimen en Guipúzcoa, 1766-1833: cambio económico e historia* (Madrid, Akal, 1975).

27. Un d'ells, breu i sintètic, és el de Pierre VILAR, *La fin des éléments féodaux et seigneuriaux en Catalogne au XVIIIème et au XIXème siècle, avec quelques vues comparatives pour le reste de l'Espagne et le Roussillon a l'abolition de la féodalité dans le monde occidental* (Paris, C.N.R.S., 1971), ps. 745-61. (Hi ha traducció catalana a «L'Avenc» núm. 16, iv-1977.)

a Espanya, el treball més complet el de Salvador de Moxó,²⁸ per a qui el procés abolicionista no féu res més que transformar el senyor en propietari capitalista, amb la qual cosa el panorama social agrari no es modificà i l'alta noblesa continuà essent la classe latifundista més poderosa; no obstant, calia precisar, ja que Moxó no ho fa, l'abast real i concret que aquesta transformació jurídica va tenir en les relacions de producció.

Respecte a l'origen, el desenvolupament i la desvinculació de drets de la primogenitura, comptem amb l'estudi de Bartolomé Clavero,²⁹ en el qual, considerant com a problema clau el canvi de les relacions de producció i no el desenvolupament de les forces productives, es posa de manifest com l'abolició del règim jurídico-patrimonial de la noblesa, en el qual es reproduïen les relacions feudals de producció, fou un dels elements primordials de la consecució de la revolució burgesa i de la imposició de les relacions capitalistes.

La connexió entre els problemes plantejats per la hisenda i el trànsit cap a una societat capitalista, liberal i burgesa ha estat el tema central de Josep Fontana,³⁰ el qual parteix, en el seu primer treball, de l'anàlisi de dos models de transició de l'antic règim a la societat burgesa: el britànic, exemple clàssic de transformació sense alteració violenta de l'ordre, és a dir, sense cap altra revolució com la del segle XVII, i el model francès, revolució política violenta que, desplaçant del poder la classe feudal, afavoreix l'arrencada industrial. A Espanya, cap de les dues vies serà possible i s'intentarà acomodar el règim absolut a les noves necessitats, sense adoptar formes i mesures que alteressin l'estructura social establerta, ni lesionar els privilegis de les classes dominants. Aquests aspectes expliquen la fallida de l'absolutisme en 1820. Els problemes de la hisenda continuaran essent la variable fonamental dels seus treballs següents; en *Hacienda y estado* analitza l'etapa de la dècada absolutista caracteritzada per dos projectes no realitzats: la reforma tributària i l'arranjament del deute interior i exterior, cosa que féu que el sistema no pogués continuar funcionant, a finals del període, sense millores qualitatives. Finalment, a *La revolución liberal* estudia la hisenda i les transformacions polítiques i institucionals desenvolupades entre la mort de Ferran VII i la reforma tributària de 1845. En resum, J. Fontana intenta establir, a través de l'anàlisi de la hisenda, les fites fonamentals que li permetin d'oferir una visió de conjunt dels grans canvis que s'han produït en la societat espanyola des de finals del segle XVIII fins a mitjan segle XIX, és a dir, de la revolució burgesa.

Els problemes hisendístics han estat tractats també, en relació al trienni

Vegeu, també, en el mateix sentit el treball d'Antonio M. BERNAL: *La disolución del régimen señorial, la propiedad de la tierra y la conformación del actual sistema agrario andaluz*, ps. 83-92, a diversos autors: *Crisis del antiguo régimen e industrialización en la España del siglo XIX*, VII Col·loqui de Pau (Madrid, Edicusa, 1977).

28. *La disolución del régimen señorial en España* (Madrid, CSIC, 1965).

29. *Mayorazgo, propiedad feudal en Castilla (1369/1836)* (Madrid, Siglo XXI, 1974). Vid. també, *Para un concepto de revolución burgesa*, del mateix B. CLAVERO, a «Sistema», núm. 13 (abril de 1976), ps. 35-54.

30. *La quiebra de la monarquía absoluta 1814-1820* (Barcelona, Ariel, 1974²), *Hacienda y estado en la crisis final del antiguo régimen español: 1823-1833* (Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1973), *La revolución liberal (Política y Hacienda 1833-1845)* (Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1977).

liberal, per J. Torras³¹ i J. del Moral Ruiz.³² Per la seva part, J. Martín Niño³³ s'ocupa del mateix tema respecte a la revolució de 1868.

L'amortització de terres era un problema greu a Espanya, la implantació del mode de producció capitalista exigia la seva conversió en mercaderia que circulés lliurement i aquest és, precisament, un dels aspectes que expliquen el procés desamortitzador. Tal procés fou iniciat legalment en 1798 i es perllongà durant més d'un segle; durant aquesta etapa, el 20 % del territori espanyol passà a noves mans, assolint-se una xifra total de vendes de quasi 14.500 rals de billó, cosa que dóna una idea de la importància de l'operació. Sens dubte, aquest és el gran tema de la història econòmica del segle XIX espanyol i un element clau per a la interpretació del trànsit a la societat capitalista. Per això, s'ha produït en els darrers deu anys una vertadera inflació d'estudis entorn al tema, encara que segueix mancant una visió de conjunt que interpreti teòricament el fenomen.

La primera etapa del procés, les desamortitzacions del segle XVIII, han estat analitzades per Richard Herr,³⁴ que arriba a la conclusió que, en un país eminentment agrari com Espanya, la desamortització no va desarticular l'estructura de la propietat sinó que va reforçar la preexistent. L'etapa analitzada per Herr enllaça amb les investigacions realitzades per J. Mercader Riba³⁵ sobre les mesures desamortitzadores de Josep I, les quals foren dutes a terme, principalment, sobre els béns de l'Església. A banda dels beneficis fiscals de l'operació, el seu objectiu principal fou afavorir i comprometre els partidaris del nou monarca. Per a les desamortitzacions posteriors, cal destacar les investigacions de F. Simón Segura,³⁶ especialista del tema, qui pensa que la desamortització no va significar el repartiment de la propietat i no va poder crear una classe mitjana camperola, amb la qual el creixement econòmic s'hauria desenvolupat d'una manera més equilibrada i dinàmica; en canvi, dedueix F. Simón, el que va fer fou aguditzar la separació entre grans propietaris i camperols proletaritzats.

Finalment, una bona síntesi dels programes desamortitzadors ens l'ofereix F. Tomás y Valiente³⁷ qui, a més, ha realitzat un estat de la qüestió³⁸ en el qual

31. *Política tributaria y descontento campesino durante el trienio constitucional*, a J. TORRAS: *Liberalismo y rebeldía campesina 1820-1823* (Barcelona, Ariel, 1976), ps. 149-176.

32. *Hacienda y sociedad en el trienio constitucional, 1820-1823* (Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1975).

33. *La Hacienda española y la revolución de 1868* (Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1972).

34. *Hacia el derrumbe del antiguo régimen: crisis fiscal y desamortización bajo Carlos IV*, a «Moneda y Crédito», núm. 118 (setembre 1971), ps. 37-100; *La venta des propriétés de mainmorte en Espagne, 1798-1808*, a «Annales, E.S.C.», xxix (1974), ps. 215-228. Una teorització sobre el fracàs de la desamortització a l'article del mateix R. HERR, *El significado de la desamortización en España*, a «Moneda y Crédito», núm. 131 (desembre 1974), ps. 55-94.

35. *La desamortización en la España de José Bonaparte*, a «Hispania», xxxii (1972), ps. 586-616.

36. *La desamortización española del siglo XIX* (Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1973).

37. *El marco político de la desamortización en España* (Barcelona, Ariel, 1971).

38. F. TOMÁS Y VALIENTE, *Recientes investigaciones sobre la desamortización: intento de síntesis*, a «Moneda y Crédito», núm. 131 (desembre de 1974), ps. 55-160. Un complement per a la bibliografia ressenyada per Tomás i Valiente pot consultar-se a Pierre PONSOT, Ré-

afirma que la peculiaritat de la revolució burgesa espanyola consisteix en la debilitat inicial de la burgesia, la qual cosa dificultà la implantació sòlida del capital en tant que mode de producció.

Aquest mateix tema, el de la revolució burgesa, ha estat també tractat per J. Maluquer de Motes³⁹ i per Manuel Ardit⁴⁰ l'obra del qual és una important aportació per a establir les peculiaritats, en el trànsit del feudalisme al capitalisme, d'una de les zones més feudalitzades de la península, el País Valencià. Darrerament M. Artola ha publicat una visió de conjunt sobre el tema de la Revolució Burgesa.^{40 bis}

A la vista dels elements analitzats i de les hipòtesis suggerides pels diversos autors, i mancant encara el model explicatiu complet de la revolució burgesa espanyola —caldria explicitar més, per exemple, la debilitat econòmica, política i cultural de la burgesia, les relacions de les classes socials amb l'estat, l'absència d'aliances burgesia-camperolat i el pacte establert, en canvi, entre aquesta burgesia i l'aristocràcia terratinent, etc.—, malgrat tot, doncs, hi ha indicis a bastament com per a referir el cas espanyol al model ofert per Gramsci en el seu concepte de «revolució passiva», caracteritzada per la incapacitat de la burgesia italiana per a realitzar una revolució econòmica de caràcter «nacional».⁴¹

4. Industrialització

En el segle XVIII es produïren pocs canvis en l'organització industrial; la manufactura abastava els mercats locals i comarcals i, excepte a Catalunya, no hi havia sectors industrials avançats, ni intercanvis regionals d'importància significativa; una manufactura descentralitzada era la tònica dominant. Les poques fàbriques existents, ja fossin privades o protegides per la monarquia, no suposaren un canvi ni en les tècniques ni en els processos productius, tal com es desprèn dels treballs de J. Clayburn La Force⁴² i W. J. Callahan.⁴³

Les dades del cadastre d'Ensenada són un exemple clar de la dispersió de

volution dans les campagnes espagnoles au XIX siècle: les désamortissements. Revue des études récentes, a «Études rurales», núm. 45 (gener-març de 1972), ps. 104-123. Vegeu també el treball més recent de G. RUEDA HERNANZ, *Bibliografía sobre el proceso desamortizador en España*, ps. 107-132, de J. P. MERINO, *La desamortización en Extremadura* (Madrid, FUE, 1976). Vid. també F. TOMAS Y VALIENTE, *El proceso de desamortización de la tierra en España*, «Agricultura y Sociedad» núm. 7 (abril-juny 1978), ps. 11-33.

39. J. MALUQUER DE MOTES, *El socialismo en España, 1833-1868* (Barcelona, Crítica, 1977), cap. I, ps. 31-96.

40. Manuel ARDIT LUCAS, *Revolución liberal y revuelta campesina* (Barcelona, Ariel, 1977).

40 bis. M. ARTOLA, *Antiguo régimen y Revolución Liberal* (Barcelona, Ariel, 1978).

41. Vegeu un interessant tractament d'aquests temes gramscians a Ch. BUCI-GLUCKSMANN, *Gramsci y el estado* (Madrid, Siglo XXI, 1978).

42. *The development of the Spanish textil industry, 1750-1800* (Berkeley, University of California Press, 1965).

43. S'ocupa de les manufactures reials a *La política económica y las manufacturas del estado en el siglo XVIII*, a «Revista de trabajo», núm. 38 (segon trimestre de 1972), ps. 5-17. Vegeu també de William J. CALLAHAN, *Honor, Commerce and Industry in Eighteenth-Century Spain* (New Jersey, Clifton, Augustus M. Kelly, 1972), on, a part d'altres temes, analitza les activitats industrials de determinats nobles.

les manufactures i de la importància dels tallers artesanals, així com del gran pes de l'agricultura, tal como ha mostrat P. Vilar.⁴⁴ En resum, una societat rural arcaica, l'agricultura endarrerida de la qual troba un complement indispensable en les activitats de la indústria domèstica. Aquesta, encara poc estudiada a Espanya,⁴⁵ ha jugat un paper important en la transició cap a la factoria centralitzada i ha tingut una pervivència evident al llarg del segle XIX. En resum, tal com afirma E. L. Jones,⁴⁶ «*la industria a domicilio, desparramada sobre la entera superficie de un país, constituía el síntoma de un bajo nivel generalizado en la producción agrícola, y de la carencia de especialización —acompañada por una ausencia de comercio— entre los diversos tipos de producción agraria, entre la agricultura e industria, y entre las varias regiones. Las ventajas de una división del trabajo a todos los niveles, sencillamente, no existía.*»

A Espanya la industrialització no es consolida d'una manera global fins ben entrat el segle XX. No obstant, hi ha dues zones, Catalunya i el País Basc, on els sectors tèxtil i siderúrgic compten amb una etapa llarga de maduració, i que tenen el seu historiador en J. Nadal.⁴⁷ Aquest autor realitza una anàlisi sistemàtica del procés industrialitzador espanyol, intentant formular un model d'aquest procés. Seguint la tipologia construïda per Hoffman, afirma que l'arrencada espanyola s'inicia amb relativa prestesa en allò que es refereix a les indústries de béns de consum, superant el primer estadi tipificat per l'economista alemany. No obstant, el pas a les etapes restants, en les quals els increments dels béns de capital són més ràpids que els dels béns de consum, no es realitza. En definitiva: èxit del sector cotoner i fracàs del de béns d'equip. En conjunt, absència de bases sòlides que haguessin permès Espanya d'afiançar-se com a estat industrial. De tal manera que, la indústria cotonera, no acomplí la funció de *leading sector* que li atribuïren autors com Schumpeter o Rostow.

44. *Estructures de la societat espanyola cap al 1750. Algunes lliçons del cadastre d'Ensenada*, «Recerques», núm. 1 (1970), ps. 9-32.

45. Treballs que han tractat directament el problema són: Rafael ARACIL i M. GARCIA-BONAFÉ, *Industrialització al País Valencià. El cas d'Alcoi* (València, Tres i Quatre, 1974); T. CARNERO i J. PALAFOX, *El funcionament del putting-out al si d'una economia senyorial*, «Recerques», núm. 5 (1975), ps. 97-110.

46. E. L. JONES, *Los orígenes agrícolas de la industria*, a diversos autors: *Agricultura y desarrollo del capitalismo* (Madrid, Alberto Corazón, 1974), ps. 303-341. La cita correspon a la p. 334.

47. *El fracaso de la revolución industrial en España 1814-1913* (Barcelona, Ariel, 1975). A més, el mateix autor ha publicat diversos treballs sobre el tema: *Los comienzos de la industrialización española (1832-1868): la industria siderúrgica*, ps. 203-233 dins: *Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX* (Madrid, Servicios de Estudios del Banco de España, 1970); *La economía española, 1829-1931*, ps. 317-417 dins: *El Banco de España. Una historia económica* (Madrid, Banco de España, 1970); *Industrialización y desindustrialización del sureste español: 1817-1913*, a «Moneda y Crédito», núm. 120 (març 1972), ps. 3-80. També, per a una anàlisi de la frustració industrial al País Valencià, vegeu l'article d'Emili GIRALT, *Problemas históricos de la industrialización valenciana*, a «Estudios geográficos», XXIX (1968), núms. 112-113, ps. 369-395, que conté suggestives hipòtesis encara no superades. Per a la indústria sedera valenciana, vegeu V. MARTÍNEZ SANTOS, *Sederia i industrialització. El cas de València (1750-1870)*, a «Recerques», núm. 5 (1975), ps. 111-137. Per al País Valencià, és imprescindible acudir a Ernest LLUCH, *La via valenciana* (València, Tres i Quatre, 1976). També s'ha de veure el treball de V. MARTÍNEZ SERRANO, Ernest REIG i Vicent SOLER, *Evolución de la economía valenciana, 1878-1978* (València, Caja de Ahorros de Valencia, 1978).

Els dos sectors bàsics analitzats per Nadal compten amb aportacions d'altres historiadors. Respecte al sector tèxtil, Miquel Izard⁴⁸ s'ha ocupat de l'evolució dels obrers de la indústria del cotó, així com de les seves condicions de vida i treball. Per la seva part, J. Maluquer⁴⁹ ha considerat la mecanització, les dimensions de les plantes industrials, el volum del mercat i la funció d'un estat de caràcter poc industrialista. El sistema colonial antillà, tan essencial per a la indústria cotonera, així com l'actitud esclavista de la burgesia catalana, ha estat analitzada també per J. Maluquer,⁵⁰ mentre que Joseph Harrison⁵¹ estudia les repercussions de la pèrdua del mercat colonial a Catalunya.

Respecte a la indústria siderúrgica, sector clau del desenvolupament capitalista espanyol, M. González Portilla⁵² ha posat de relleu que l'acumulació primitiva de capital es realitzà, en el darrer quart del segle XIX, simultàniament a la pròpia revolució industrial. El desenvolupament econòmic basc aguditzarà els desequilibris regionals espanyols consolidant-se amb els beneficis de la Gran Guerra.

La Primera Guerra Mundial i les seves conseqüències sobre l'economia i el desenvolupament capitalista espanyol ha merescut un tractament global per part de Santiago Roldan i J. L. García Delgado en col·laboració amb Juan Muñoz.⁵³ Els autors, no obstant, han optat per concretar el seu treball en uns sectors molt determinats: marina mercant, mineria del carbó i banca privada, amb la qual cosa deixen de banda aspectes tan importants com la indústria tèxtil o la Mancomunitat de Catalunya. A l'obra s'analitza l'evolució general del cicle expansiu que, iniciat especialment en els anys 1915-1916, culmina en 1918 contribuint en gran mesura a l'acumulació de capital i al procés de desenvolupament del capitalisme; en 1920 ja es pot parlar d'inversió de la tendència, és a dir, de crisi generalitzada. Afegim, no obstant, que J. Fontana i J. Nadal⁵⁴ han precisat

48. *Industrialización y obrerismo* (Barcelona, Ariel, 1973). A més, el mateix Izard tracta de precisar el concepte de burgesia a la Catalunya dels anys seixanta a *Manufactureros, industriales y revolucionarios* (Barcelona, Crítica, de pròxima publicació).

49. *La estructura del sector algodonero en Cataluña durante la primera etapa de la industrialización* (1832-61), a «Hacienda pública española», núm. 38 (1976), ps. 133-148.

50. *La burgesia catalana i l'esclavitud colonial: modes de producció i pràctica política*, a «Recerques», núm. 3 (1974), ps. 83-136.

51. *Catalan Business and the Loss of Cuba, 1898-1914*, a «The Economic History Review», 2.ª sèrie, xxvii (1974), ps. 431-441. També, *Big Business and the Failure of Right Wing Catalan Nationalisme, 1901-1923*, a «The Historical Journal», 19,4 (1976) ps. 901-917 (vegeu-ne una versió catalana a «Recerques» núm. 7 (1978), ps. 83-98). Per al País Basc, del mateix autor, *Big Business and the Rise of Basque Nationalism*, a «European Studies Review», núm. 7 (1977), ps. 371-391.

52. *El desarrollo industrial de Vizcaya y la acumulación de capital en el último tercio del siglo XIX*, a «Anales de economía», 3.ª època, núm. 24 (1974), ps. 43-83. El mateix GONZÁLEZ PORTILLA continua aprofundint el tema en dos altres documentats treballs: *El mineral de hierro español (1870-1914): su contribución al crecimiento económico inglés y a la formación del capitalismo vasco*, a «Estudios de historia social», núm. 1 (abril-juny de 1977), ps. 55-112; *Los orígenes de la sociedad capitalista en el País Vasco. Transformaciones económicas y sociales en Vizcaya*, a «Saioak», any I, núm. 1 (1977), ps. 67-127.

53. *La formación de la sociedad capitalista en España, 1914-1920* (Madrid, Confederación española de cajas de ahorro, 1973).

54. Josep FONTANA i Jordi NADAL, *Spain 1914-1970*, ps. 460-529 de Carlo M. CIPOLLA (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, vi, part 7, *Contemporary Economies* (Londres, Collins, 1976), ps. 460-529, on, a més, els autors realitzen una síntesi estreta i aguda de l'economia espanyola del segle XX.

l'abast de l'acumulació de capital provocat per la guerra i, en considerar el problema per sectors, han evidenciat les contradiccions profundes del creixement econòmic espanyol del període.

5. Banca i transports

En el segle XVIII, la conjuntura econòmica de la seva segona meitat féu evident la necessitat d'una organització bancària estatal, escollint per a aquest fi el model del banc d'Anglaterra. Aquestes primeres experiències bancàries, i les diverses formes creditícies del segle XVIII, han estat estudiades per F. Ruiz Martín⁵⁵ i l'evolució del Banco de San Carlos per E. J. Hamilton.⁵⁶

La funció del transport, anterior al ferrocarril, a l'Espanya de l'antic règim, és tractada per David R. Ringrose,⁵⁷ per a qui la no adequació de la xarxa de transports va conduir, en gran part, a l'estancament econòmic del segle XIX. Segons l'autor, l'única xarxa organitzada, durant el segle XVIII, era al servei del proveïment de Madrid.

El sistema bancari espanyol del segle XIX té un especialista en Gabriel Tortella,⁵⁸ qui no sols analitza aquest tema, sinó que, basat en els plantejaments de Hirschman, pretén construir un model que expliqui les causes de l'«intent avortiu» de la industrialització espanyola. Tortella considera tres elements fonamentals que determinen la via industrial seguida per Espanya: la desamortització —operació desviadora de capitals fora de la indústria—, el dèficit pressupostari i, finalment, la legislació mercantil bancària i sobre ferrocarrils. Per aquest autor, l'«intent avortiu», que va frenar el creixement econòmic espanyol del segle XIX té semblances amb l'experiència italiana entre 1850 i 1880, ja que allà, segons Rosario Romeo, com aquí, la direcció de les inversions cap a les obres públiques fou un gran error que, en impedir que els capitals es dirigissin vers la indústria, obrà d'obviament en detriment del desenvolupament econòmic.

Aspectes parcials del sistema bancari espanyol han estat tractats per N. Sánchez-Albornoz,⁵⁹ que realitza aportacions substancials sobre l'origen dels capitals espanyols de la banca, i per Josep Fontana⁶⁰ que se cenyeix a l'evolució dels problemes barcelonins.

La legislació bancària de 1856, com és sabut, estimulà la creació de nous bancs dividint-los en dos grans grups: bancs d'emissió i societats de crèdit, les

55. *La banca en España hasta 1782*, ps. 5-96 en diversos autors: *El banco de España...* op. cit. a la nota 47.

56. *El banco nacional de San Carlos*, ps. 199-231 en diversos autors: *El Banco de España...*, op. cit.

57. *Los transportes y el estancamiento económico de España (1750-1850)* (Madrid, Tecnos, 1972).

58. *Los orígenes del capitalismo en España. Banca, industria y ferrocarriles en el siglo XIX* (Madrid, Tecnos, 1973). Vid., per al cas concret dels ferrocarrils, el treball de M. CASAÑAS VALLÈS, *El ferrocarril en España, 1844-1868*, a «Investigaciones Económicas», núm. 4 (setembre-desembre 1977), ps. 34-68.

59. *La formación del sistema bancario español, 1856-1868*, ps. 16-79 a Nicolás SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *Jalones en la modernización de España* (Barcelona, Ariel, 1975).

60. *La vieja bolsa de Barcelona (1851-1914)*, a *La bolsa de Barcelona de 1851: líneas generales de su evolución* (Barcelona, Instituto Municipal de Historia, 1961).

quals canalitzaren l'entrada de capital estranger. La inversió de capital exterior és objecte d'anàlisi per part de Rafael Anes,⁶¹ N. Sánchez-Albornoz⁶² i Albert Broder,⁶³ que intenta englobar la totalitat dels moviments de capital a llarg termini invertits en una economia endarrerida com l'espanyola.

La continuació de l'estudi dels problemes bancaris espanyols a l'època de la Restauració és abordada, a través de diverses monografies a càrrec de D. Mateo del Peral, Rafael Anes i Pedro Tedde, en una densa i documentada obra dirigida per Gabriel Tortella⁶⁴ en la qual s'ofereix una informació que cal que sigui aprofitada. Per la seva banda, Juan Muñoz⁶⁵ s'ocupa de la banca privada i de la burgesia financera espanyola al llarg del darrer mig segle, mentre que l'especialista de la banca catalana de la darrera centúria és, sens dubte, Francesc Cabana⁶⁶ que analitza les causes de la no creació a Catalunya d'una gran banca capitalista. Finalment, un aspecte parcial del tema bancari, les societats mercantils, és tractat per Tomás Jiménez Araya⁶⁷ en un període de temps ampli.

6. Formació del mercat interior

Un dels símptomes principals del desenvolupament del capitalisme, tant en extensió com en profunditat, en una formació social determinada, radica en l'articulació del mercat interior. No obstant, en la historiografia econòmica espanyola, el tema no ha merescut, per ara, un tractament sistemàtic encara que existeixen, malgrat tot, anàlisis parcials remarcables. N. Sánchez-Albornoz ha dedicat diversos treballs⁶⁸ a l'estudi del tema durant el segle XIX. En el primer d'ells, ha mostrat les diferències interregionals dels preus agrícoles i, segons l'autor, no és lícit parlar de mercat unificat a Espanya fins, almenys, el darrer quart del segle XIX. A partir de 1880, i en els deu anys següents, el 70 % dels diferents mercats ja es relacionen orgànicament. Un dels mèrits de Sánchez-Albornoz és l'aplicació del concepte d'Emilio Sereni, considerant la dimensió espacial i l'econòmic-històrica del mercat. En la seva altra obra, posterior, i utilitzant una quantitat excepcional d'informacions, analitza el període 1856-

61. *Las inversiones extranjeras en España*, a ps. 187-202 dins *Ensayos sobre la economía...*, obra citada a la nota 47.

62. *De los orígenes del capital financiero: el Crédito Mobiliario español, 1856-1902*, a ps. 179-218 de N. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *España hace un siglo...*, obra citada a la nota 7.

63. *Les investissements étrangers en Espagne au XIX siècle: Methodologie et quantification*, a «Revue d'Histoire Économique et Sociale», núm. 54 (1976), ps. 29-63.

64. *La Banca española en la Restauración. I: Política y finanzas. II: Datos para una historia económica* (Madrid, Banco de España, 1974).

65. *El poder de la banca en España* (Algorta, Zero, 1970).

66. *La banca a Catalunya* (Barcelona, Edicions 62, 1965). També *Bancs i banquers a Catalunya* (Barcelona, Edicions 62, 1972). Vegeu, també, el seu darrer llibre, *Història del Banc de Barcelona, 1844-1920* (Barcelona, Edicions 62, 1978).

67. *Formación de capital y fluctuaciones económicas. Materiales para el estudio de un indicador: creación de sociedades mercantiles en España entre 1886 y 1970*, a «Hacienda pública española», núm. 27 (1974), ps. 137-185.

68. *La integración del mercado nacional. España e Italia*, a ps. 158-187 de J. NADAL i G. TORTELLA (eds.), *Agricultura, comercio...*, obra citada a la nota 8. A més, *Los precios agrícolas durante la segunda mitad del siglo XIX* (Madrid, Servicio de Estudios del Banco de España, 1975).

1890 i observa les modificacions en el règim de propietat consecutiu a les des-amortitzacions, l'especialització i aparició de nous conreus i els primers indicis sòlids del capitalisme.

També J. Fontana,⁶⁹ Ramon Garrabou⁷⁰ i Jaime García-Lombardero⁷¹ han dedicat sengles treballs al tema. El primer d'ells analitza la inexistència de relacions comercials entre interior i perifèria, acudint als testimonis oferts pels viatgers de finals de segle XVIII, confirmant així que el fenomen català és més mediterrani que continental. Des d'un àmbit interior i més local, R. Garrabou verifica la validesa de la hipòtesi avançada per P. Vilar, segons la qual el mercat interior a Catalunya es troba en una fase més avançada que a l'altiplà ibèric. García-Lombardero se centra, un segle més tard, en els problemes plantejats a Galícia.

7. Les crisis econòmiques

Si l'aportació de la historiografia espanyola al tema de la formació del mercat interior és particularment escassa, podem dir el mateix respecte a un tema tan crucial com és el de les crisis econòmiques. La pervivència de les crisis de l'antic règim a l'Espanya del segle XIX ha estat estudiada per N. Sánchez-Albornoz,⁷² qui, a més, s'ha ocupat de les crisis financeres anteriors a la revolució de 1868.⁷³ Sobre el mateix tema, les causes de la revolució de setembre, Josep Fontana⁷⁴ ha explicat l'acció d'uns factors econòmics conjunturals sobre els interessos concrets dels grups dirigents.

Respecte a la crisi del darrer quart de segle, Ramon Garrabou⁷⁵ manifesta com la formació d'un mercat mundial de productes agraris i la consolidació del sistema capitalista repercutiren en la societat espanyola, les classes dirigents de la qual trobaren en les barreres protectores la solució, conjuntural, a la crisi. També, M. González Portilla⁷⁶ ha tractat el mateix tema demostrant que el sector públic, a través de l'emissió de deute públic i com a conseqüència del

69. *Formación del mercado nacional y toma de conciencia de la burguesía*, ps. 11-53 a J. FONTANA, *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* (Barcelona, Ariel, 1975²).

70. *Sobre la formació del mercat català en el segle XVIII. Una primera aproximació a base dels preus dels grans a Tàrraga (1732-1811)*, a «Recerques», núm. 1 (1970), ps. 82-121.

71. *La formación de un mercado regional: Galicia 1860-1890*, a «Moneda y Crédito», núm. 119 (desembre 1971), ps. 67-88.

72. N. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *Las crisis de subsistencias...*, obra citada a la nota 7.

73. N. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *La crisis financiera de 1866 en Barcelona*, ps. 153-178 d'*España hace un siglo...*, obra citada a la nota 7. A més, del mateix autor, *La crisis de 1866 en Madrid: la Caja de Depósitos, las sociedades de Crédito y la Bolsa*, a «Moneda y Crédito», núm. 100 (març 1967), ps. 3-40; *El transfondo económico de la Revolución*, a «Revista de Occidente», núm. 67 (octubre 1968), ps. 39-63. Per al País Valencià, que no compta amb aportacions estimables en aquest terreny, cal veure *La crisis de 1866 en Valencia de Clementina Ròdenas*, a «Investigaciones económicas», núm. 5 (gener-abril 1978), ps. 105-126.

74. *Cambio económico y crisis política. Reflexiones sobre las causas de la revolución de 1868*, ps. 97-145 de *Cambio económico y actitudes...*, obra citada a la nota 69.

75. *La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme*, a «Recerques», núm. 5 (1975), ps. 163-216.

76. *Acumulación de capital y crisis en el sector agrícola*, ps. 31-98 de J. L. GARCÍA-DELGADO (ed.): *La cuestión agraria en la España contemporánea* (Madrid, Edicusa, 1976).

dèficit pressupostari, captarà la part més important de l'acumulació generada en el sector agrícola entre 1850 i 1890. Per la seva banda, Teresa Carnero⁷⁷ s'ocupa dels efectes i les reaccions enfront de la crisi al País Valencià. També Ricardo Robledo ha dedicat la seva tesi doctoral al tema de la crisi a Castella.^{77bis}

Les repercussions de la crisi de 1929 durant la Segona República han estat estudiades per Albert Balcells per a Catalunya,⁷⁸ qui afirma que la depressió, aguditzant la lluita de classes, va impedir la superació de les contradiccions en què es trobava el desenvolupament econòmic i social d'Espanya. Jordi Palafox⁷⁹ se centra en l'especial gravetat que la crisi assolí al País Valencià degut al caràcter exportador de la seva economia. Finalment, Xosé M. Beiras⁸⁰ rebutja, per incorrectes, les crítiques keynesianes a la política econòmica republicana, ja que no tenen en compte ni la diversitat de l'estat espanyol, ni els problemes del subdesenvolupament.

La política agrària de la Segona República i els intents dels governs republicans d'efectuar un canvi estructural profund compten amb la valuosa aportació d'Edward Malefakis,⁸¹ per a qui el fracàs de la reforma agrària fou una causa directa de la guerra civil.

(Barcelona, juliol de 1978)

Addenda

Darrerament, dirigit per Miquel ARTOLA, s'ha publicat un treball decisiu sobre el tema, *Los ferrocarriles de España (1844-1943)*, 2 vols. (Madrid, Servicio de Estudios del Banco de España, 1978), en el qual D. MATEO DEL PERAL explica l'hostilitat liberal a les ajudes estatals al ferrocarril i la consolidació del sistema centralista; F. MENÉNDEZ i R. CORDERO ens adverteixen, però, que unes quantes regions havien restat aïllades de l'abast ferroviari sense aquest traçat; P. TEDDE DE LORCA se centra en dues companyies dominants (la M.Z.A. i la del Norte), afirma que del capital invertit en el sector durant el s. XIX, un 60 % provenia de l'estalvi francès. També ens mostra com les crisis agrícoles de final del s. XIX i la devaluació de la pesseta impediren, contràriament al que passa en el s. XX, la repartició de beneficis. Finalment, R. ANES analitza la positiva reacció de la demanda de transports enfront l'oferta ferroviària, llevat de les conjuntures depressives.

77. *Crisi i burgesia conservadora durant la Gran Depressió: el País Valencià, 1879-1889*, a «Estudis d'Història Agrària», núm. 1 (1978), ps. 98-113.

77 bis. Vegeu un resum en R. ROBLEDO, *La renta de la tierra y la crisis agraria en la sociedad castellana* (Bellaterra, Publicaciones de la Universidad Autónoma de Barcelona, 1978).

78. *Crisis económica y agitación social en Cataluña (1930-36)* (Barcelona, Ariel, 1971).

79. *Contradicciones del capitalismo español durante la depresión económica de los años treinta*, a «Información Comercial Española», núm. 514 (1976), ps. 110-118.

80. *La economía española durante la segunda república*, Manuel RAMÍREZ (ed.), *Estudios sobre la segunda república española* (Madrid, Tecnos, 1971).

81. *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX* (Barcelona, Ariel, 1971). També, d'aquest autor, un últim i breu treball sobre el tema, *Análisis de la reforma agraria durante la segunda república*, a «Agricultura y Sociedad» núm. 7 (abril-juny 1978) ps. 35-51.